

УДК: 351.9:321.01(477) “16”

Врядування в процесах державотворення козацької доби

Доволі негативне ставлення сьогоднішнього українського суспільства до нинішньої політичної еліти нашої країни і причини такого ставлення активно обговорюється на різних рівнях представниками різних суспільних наук. Така ситуація багато в чому спричинена не тільки її невдалою діяльністю, а й колоніальною свідомістю нашого народу сформованою в попередні історичні епохи і активно підтримуваною сучасними скептиками українського державотворення. Априорі негативне і, почасти вороже ставлення українців до влади, виплекане тривалим періодом бездержавності та неповноцінної державності потребує докорінних змін, які можливо здійснити за допомогою ретельного вивчення і переосмислення історичного досвіду врядування та державопрagnення проваджуваного козацькою старшиною в загальному контексті державотворення у відповідний історичний період.

При вивченні процесів державотворення періоду козащини впадає в очі факт неадекватності докладених зусиль реальним результатам боротьби за встановлення і зміцнення власної національної держави. На протязі всього більш ніж столітнього періоду існування Козацької держави спостерігається невпинна боротьба її керманців – гетьманів з козацькою старшиною і очолюваних нею різних соціополітичних угруповань. В загрозовому оточенні потужними державами світу і при загальній об'єднуючій меті – зміцненні власної держави, маємо нескінченні приклади завзятої боротьби, яку важко пояснити тільки власними амбіціями, жагою влади, інтригами сусідніх держав чи вкрай несприятливою зовнішньополітичною ситуацією. Існував ще один важливий водорозділ, який пролягав не тільки між окремими верствами населення, а і в середовищі провідної козацької верстви і її старшини. Стосувався він політичного устрою молодій Козацької держави в частині розподілу владних повноважень та способу прийняття управлінських рішень. В арсеналі можливих варіантів вибору системи управління державою було дві протилежні альтернативи в реально існуючій практиці – республіканська в Запорозьких Вольностях і монархічна, з різними варіаціями сусідніх країн. Звісно, що перша була привабливішою для більшості учасників революційних подій середини XVII ст. хоча б тому, що проти другої, з усіма її варіаціями і, особливо з польською, ніколи не припиняли завзято боротися. Крім того, республіканська форма правління була ментально ближчою, простою і зрозумілою, а відтак і якоюсь ріднішою бо ґрунтувалася не на писаних законах, а на народних звичаях та традиціях минулих поколінь. Освячені часом і омріяні “старовинні права і вольності” можна було реалізувати через успішно діючі на Запорозжжі традиції врядування.

До речі, саме поняття «вольності» є одним з найбільш емкісних тогочасних понять. Воно доволі часто зустрічається в українській лексичній традиції ранньомодерної доби бо містить у собі широкий спектр явищ і понять, від побутових, до економічних та навіть географічних. Змістове навантаження цього поняття дещо ширше від поняття “права і свободи”, яке має переважання юридичний зміст. Своєрідну основу поняття “вольності” становить традиція врядування через реалізацію права вільного вибору очільників різного рангу і встановлення демократичної системи управління суспільним розвитком в рамках діяльності Рад різного рівня. Сприйняття і завзяте відстоювання саме такої парадигми влади свідчить про значну за давність цієї демократичної традиції, яка документально простежується з XV ст.: від з’їздів повітових корпорацій бояр-шляхти – сеймиків, так званого “лицарського кола”, де вирішувалися різноманітні місцеві справи і, до “Прошення малоросійського шляхетства і старшин...” другої половини XVIII ст., де йдеться про дозвіл регулярно за потреби “...иметь сеймы или генеральные рады, как для общих наших постановлений, так и для советов в нуждах малоросийского народа слушающихся.”[19, с. 98]. Ємкість тогочасного поняття “вольності” кореспондується з поняттям “свобода” і тому умовно може бути співставима з сучасним поняттям “демократія” в його широкому розумінні. Це поняття виглядало як своєрідний політичний бренд козацької доби. Тому, тривале, більш ніж 300-літнє побутування цього терміну в свідомості української спільноти повною мірою відображало низку його економічних та суспільно-політичних явлень та прагнень.

Врядування одна з найдавніших управлінських систем, яка виникла в дописемний період історії людства, тоді, коли прийшло усвідомлення того, що для вирішення життєво необхідних проблем колективний розум є більш ефективним ніж воля і розум однієї людини. Тому під цим поняттям слід розуміти вироблення у колегіальний спосіб із залученням максимально можливої чи доцільної кількості членів конкретної громади, суспільно важливих рішень та делегування певних повноважень для реалізації цих рішень одній чи кільком обраним для цього особам. Врядування слід розглядати як суспільно важливу дію направлену на вирішення життєво важливих проблем максимального числа членів певної громади. Слід підкреслити, що цей інститут суспільного розвитку діяв на засадах прямої демократії, а в основу його діяльності були покладені принципи особистої свободи, справедливості і рівності.

Крім того, це одна з ключових культурних традицій, яка визначає рівень суспільного розвитку громади/народу, оскільки є складнішою від традиції одноосібного управління вождем, князем, царем і т. ін. До того ж така форма управління передбачає демократичну і доволі складну процедуру ведення зборів і прийняття рішень. Врядування видається більш демократичним способом управління, оскільки публічна процедура прийняття рішень не потребує пошуку їх обґрунтування в артикулах чи статтях писаних законів, які в свою чергу, не можуть претендувати на якість універсальності через розмаїття життя, а тому теж далекі від досконалості. Тому, при реалізації принципів врядування на перше місце виходить логіка та здоровий глузд, цілком доступний для широкого загалу інструментарій, який не потребує спеціальної підготовки у вигляді писемності та позбавлений будь-якої формалізації.

В сенсі зародження інститутів влади, врядування виступає як основа, своєрідний першопочаток влади, оскільки в результаті його діяльності

з'являються очільники родів – старійшини племен – вожді, державних утворень – князі з дружиною, централізованих держав – царі та королі зі своїми управителями (думами, радами, сеймами і т. ін.) Але вже на етапі перших спроб узурпації влади та побудови перших державних утворень, починається поступове протиставлення традиції врядування, як таких, що ґрунтувалися на демократичних принципах вільного вибору з-поміж рівних людей на засадах волі, рівності і справедливості, щодо намагань представників окремих родів сконцентрувати владу в своїх руках та одноосібно контролювати та направляти у вигідне для себе русло процесу суспільного розвитку.

Стара демократична традиція врядування не вписувалася в нові тенденції концентрації влади, оскільки тут порушувалися усталені світоглядні принципи і засади. В тих суспільствах, де з часом джерелом влади ставала не громада/народ, а щось інше – божественні сили, походження чи династична традиція, спостерігалося певне протистояння старої традиції врядування новій тенденції одноосібного правління. Літописна традиція добре ілюструє цей процес. Вічева форма врядування виступає тут як активний учасник суспільного розвитку. Вона часто протистоїть незаконним, з точки зору традиції, спробам окремих князів посісти чуже місце розв'язавши чергову міжусобицю, спонукає до активніших дій проти кочівників, висловлює недовіру і проганяє тих князів, які порушують вічеву присягу чи разом зі своєю дружиною зловживають наданою їм владою, або просто мають ганебну поведінку. На окремих територіях Київської держави, зокрема в Новгороді і Пскові, віче міняло князів так часто, що говорити про конструктивну взаємодію законодавчої, у вигляді віча, та виконавчої, представлені князем з дружиною, гілок влади можна з великою обережністю, оскільки князі навряд чи встигали як слід розгорнути свою діяльність. В таких нестабільних умовах центральна влада, в особі київського князя, не могла проводити скільки-небудь ефективних заходів щодо зміцнення держави. А відтак, мусимо констатувати факт не сприяння традиції врядування прагненням до зміцнення влади київського князя, як однієї з ключових умов зміцнення держави.

Очевидно, що на цьому етапі суспільного розвитку, традиції врядування не надто сприяли державотворенню, оскільки місцеві еґотичні інтереси громад рідко співпадали з прагненнями князя. Єдине, що їх об'єднувало, так це зовнішні загрози. Власне саме заради організації належної оборони і запрошувалися князі зі своїми дружинами князувати на той чи інший стіл. За цю послугу князь разом з дружиною отримували відповідну платню у вигляді данини. Воєнні заходи потребували виключно одноосібного начала і тут традиція врядування поступалася специфіці моменту. І чим більше зовнішніх загроз існувало тим більше важила влада князя і нівелювалася вага врядування у вигляді місцевих віче.

Монгольське панування тільки підсилило монархічну традицію управління, оскільки князі свою владу отримували в орді від хана-царя, а не у традиційний спосіб обрання і запрошення на князування через вічевий орган народоправства. І чим довшим було це панування в окремих руських землях, тим сильнішими ставали позиції прихильників одноосібної монархічної форми правління. Тут напевно треба шукати ментальні відмінності сучасних українського та російського народів.

Литовська пасіонарність на південно-руській території дещо загальмувала розвиток тут цієї форми правління через практичну реалізацію своєї політики відносно руських земель – “Ми старини не зачіпаємо і новини не вводим”.

Створювана литовцями держава багато в чому спиралася на надбання і традиції Київської Русі, зокрема і на традицію врядування. На території Литовсько-Руської держави діяло апробоване віками традиційне звичаєве право, Руська Правда, з'являються земські та обласні привілеї. Практично увесь суспільно-політичний і правовий потенціал попередньої епохи ліг в основу законодавства нової держави Великого князівства Литовського. Перший Литовський Статут (1529) максимально врахував суспільно-правові традиції руського населення, хоча безумовно, символізував собою початок закріплення прав і привілеїв відносно нової боярсько-шляхетської еліти.

Загалом, традиція врядування виявилася досить стійкою попри всі тривалі періоди бездержавності. Її можна простежити протягом усього буття нашого народу, від племінних зборів, через племінні віча, віча княжої доби, сеймики і кола русько-литовської держави, козацькі ради та сільські сходки нового часу. “По суті, козацькі громади – це ті самі вічові громади, які збереглися на південній Київщині та Поділлі під татарським та литовським пануванням” – пише сучасний дослідник П. Надолішний [8, с. 70]. Отже, основні засади і принципи управління та організації суспільного життя цих громад у вигляді усталеної традиції врядування протягом багатьох століть залишалися незмінними.

Козацька доба знаменувала собою новий етап розвитку національної традиції врядування і державотворення в їх складних і доволі суперечливих взаємостосунках, що інколи переростали в доволі гостре протистояння. Його прояви стають виразно помітними уже в часи першого легітимного українського гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, зважена політика якого підняла авторитет відносно молодій козацькій верстві від станового до державного рівня, чим остаточно і визначив історичну місію козацтва.

В одній зі своїх вимог до королевича Владислава він красномовно розставив пріоритети: 1) скасувати посаду старшого над козаками від польського уряду, що призначався з числа польських магнатів; 2) визнавати владу обраного на козацькій раді гетьмана над усією Україною; 3) скасувати постанови сейму щодо обмеження вольностей і прав козацтва; 4) надати населенню України свободу православного віросповідання; 5) православна ієрархія (митрополит, єпископи) висвячені патріархом, мала бути визнана урядом і не повинна зазнавати гонінь від влади Речі Посполитої.

Як бачимо, в основу вимог було покладено легітимізацію на українських теренах влади гетьмана, а значить – відновлення традиційної моделі врядування в якій він бачив державотворчий потенціал. Це був значний успіх бо фактично мова йшла про автономну козацьку республіку на чолі з обраним гетьманом. І хоча нам достеменно не відомо чи діяв він інтуїтивно, підкоряючись поточній ситуації, чи цілком свідомо, спираючись на знання практичного досвіду очільників держави попередньої княжої доби, але те, що ці дії цілком співпадали з алгоритмами зміцнення державності часів княжої доби не викликає ніяких сумнівів. Досить згадати, як “варязька епоха” дала князеві фактичну силу оперту на військо, а “візантійські впливи” збільшили його авторитет релігійним культом. Точно в такій послідовності діяв і гетьман П. Сагайдачний. Він дбав про військо і церкву. Вся його політична діяльність спиралася на ці два стовпи державності. Це була особлива заслуга гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, що став посередником між обома осередками сили і з'єднав їх для однієї мети. Так пізніше чинитиме і його наступник – Б. Хмельницький. Сила зброї і сила віри стали запорукою майбутніх його перемог.

Слід зазначити, що в основі першопричин Козацької революції лежали якраз кричущі утиски від польських урядовців. Саме з переліку цих утисків починався один з перших наказів Б. Хмельницького своїм послам до короля Владислава IV від 2 червня 1648 року: “Насамперед скаржитися на їх милості панів державців і українних урядовців, які, маючи над нами владу, не так з нами, як годилося б з людьми рицарськими і слугами його королівської милості, а ще гірше, ніж з своїми невільниками, поводяться, таких збитків і насамперед кривд завдають нам, що ми не тільки своїм майном, але й собою невільні розпоряджатися” [22, с. 73-76]. Далі мова йшла про порушення традиції землеволодіння і майнових прав, “...все, що тільки комусь з панів урядників сподобається, силою відбирають...” хоча згідно усталеної традиції маєтності набуті козацькою шаблею вважалися недоторканими і знаходилися у володінні того хто їх здобув. Така традиція, як норма звичаєвого права була закріплена Литовським Статутом де зазначалося, що “...усе, що стосується збереження земських привілеїв і звичаїв, які в тих привілеях описано, підтверджено і ухвалено... будемо вирішувати і виконувати тільки за давніми звичаями, а також із відома, і за згодою рад наших Великого князівства Литовського. Зобов’язуємося своїм ім’ям господарським зберігати за всією шляхтою, княжатами, панами хоругвовними і всіма боярами, міщанами і їхніми людьми свободи і вольності, що дані їм як нашими предками, так і нами” [17, с. 224].

Грубі порушення з боку місцевих урядовців Речі Посполитої прав і свобод автохтонного населення закріплених Литовським Статутом і призвели до Національної революції та Визвольної війни. Про це красномовно свідчив наступний документ – Інструкція Б. Хмельницького з Чигирина послам від Запорозького Війська на варшавський сейм в листопаді 1649 року. Як і попередній документ він починається з констатації того, що “...нинішня пожежа війни в Речі Посполитій виникла не з нашої вини, але саме через те, що протягом кільканадцяти років ми зазнавали нестерпних знущань від їх милостей панів окраїнних державців і панів полковників...”. Закінчується перша частина інструкції проханням до короля, щоб він “...відновив наші права, вільності і привілеї, надані нам світлої пам’яті попередніми найяснішими польськими королями...” [21, с. 97]. Фактично в цій частині документу мова, знову ж таки, йде про порушення традиційної системи врядування місцевими представниками влади – “українними державцями і полковниками” і прохання її відновлення. В наступному наказі гетьмана послам від Війська Запорозького до короля Яна Казимира 10 березня 1650 року знову йдеться про “збереження прав затверджених нинішнім сеймом” [23, с. 102].

Три поспіль видані інструкції уповноваженим козацьким послам чітко вказують на істинні причини вибуху в українському середовищі і переконливо доводять, що самого гетьмана, як виразника настроїв свого народу хвилювали факти кричущих порушень стародавніх традицій, що фактично свідчило про перебування української спільноти за межами правового поля Речі Посполитої. Адже він, як ніхто інший знав реальний стан речей, бо й сам пройшов через зневагу, приниження й втрати від бездіяльності управлінських структур держави на місцях.

Якщо уважно проаналізувати перебіг самої конфліктної ситуації між сотником Б. Хмельницьким і чигиринським підстаростою Д. Чаплинським то легко помітити, що поштовхом до радикальних дій Хмельницького став не сам конфлікт, а факт неможливості відстояти свої права в інститутах державної влади Речі Посполитої. Всі його спроби знайти захист і управу на кричущу

сваволлю польського шляхтича не дали жодних результатів. З'ясувалося, що всі його особисті права і вольності як шляхтича знаходилися поза парадигмою держави якій він сумлінно служив. Державні інститути влади не те що не захищали його права, а ще й цькували його. В такій ситуації знаходилося практично все населення руських земель. “Глибока зневіра в польську державність, зневіра в потребу для України цієї здегенерованої державності була... у всієї покозаченої шляхти української, у частини реєстрової старшини козацької, у всіх монархічних, вороже до пануючої в Польщі республікансько-демократичної олігархії настроєних, аристократичних елементів українських, і була вона одною з головних причин самого повстання” – писав В. Липинський [7, с. 162].

Звісно, усвідомлення того, що провідна національна верства – козацтво, разом з усім українським суспільством перебувало за межами державного поля прийшло до Б. Хмельницького не зразу але вже на початку серпня 1649 року пункти вимог Війська Запорозького до короля Яна Казимира починаються словами: “Щодо наших прав і вольностей, наданих нам св. пам’яті покійними польськими королями, як раніше було, так і тепер, де б не знаходились наші козаки і хоч би їх було три, два повинні судити одного; а також всі вольності повинні бути збережені” [20, с. 54-55].

Отже, на другу половину 1649 р. провідник повсталій нації усвідомлює і формулює послідовність відновлення парадигми врядування і вимагає: – “...всі сеймові ухвали, що урізують права і вольності Війська Запорозького, як несправедливо видані, також повинні бути скасовані конституцією” [20, с. 56]. Але всі сподівання на короля, сейм і уряд Речі Посполитої виявилися марними і відновлювати справедливість разом з усіма структурами власної державності прийшлося самотужки. Цей шлях державотворення виявився не менш складним і суперечливим ніж сама боротьба за свободу. Стосовно державного устрою у очільників новоствореної держави – Війська Запорозького не виникало ніяких сумнівів, адже сама її назва красномовно свідчила на користь давньої традиції врядування, яка діяла на території Запорозьких Вольностей. Ця територія була практично недосяжною для впливів владних структур формального сюзерена і тут діяло старе звичаєве право. Все вирішувала громада у вигляді Загальної козацької ради на засадах прямої демократії, що вела своє походження від племінних сходів у дофеодальний період.

Традиції на Запорозжі виступали консолідуючим, але водночас і консервуючим фактором, який з часом став помітно гальмувати суспільний розвиток та певним чином сприяв ліквідації цієї спільноти. Носій титулу “кошового отамана” уособлював у собі волю всього запорозького товариства, без згоди якого не мав права самостійно приймати важливі рішення у мирний час. На Запорозжі в цій посаді як у дзеркалі відбивалася вся сутність поняття “врядування” з усіма звичаями і процедурами обрання та складання повноважень. Загалом, умовну ієрархічну піраміду запорозького козацтва слід розглядати враховуючи ту обставину, що не громада залежала від влади, а навпаки, будь-хто з обраних громадою очільників в разі допущення грубих управлінських помилок, які призвели до очевидної шкоди інтересам громади, міг разом з владою позбутися і життя. Досить згадати приклад попередника П. Сагайдачного – Яцька Бородавки, якого не тільки усунули від влади на козацькій раді у 1621 р., а й за деякими даними, стратили через невміле керівництво військом, що призвело до значних людських втрат [2, с. 26]. В пізніший час така ж доля загрожувала кошовому отаману запорозців П.

Калнишевському, якого під час загальної військової ради у грудні 1768 р. було звинувачено у зраді інтересів козацтва, але від розправи йому вдалося врятуватися втечею перевдягнувшись ченцем [14, с. 443]. Тодішнє поняття “йти на уряд” сприймалося як серйозний ризик. Тому, добре розуміючи реальні ризики, далеко не всі висуванці на високі керівні посади були готові і радо погоджувалися нести таку відповідальність.

Саме тому, здавна відома процедура обрання ззовні виглядала як своєрідний іспит бо обставлялася дещо принизливим і не приємним ритуалом вимазування голови грязюкою, як попередження про мало приємне, почасти брудне і доволі ризиковане майбутнє очільника уряду запорозької спільноти. Ця процедура мала глибоке філософське і сакральне значіння. Вона майже у незмінній формі простежується ще з дохристиянських часів і пов'язана з культом давньослов'янського бога Велеса, обряд клятви якому відбувався з дерном на голові. Велес фактично персоналізував общинно-родову організацію тогочасного суспільства, як кошовий отаман у запорожців персоналізував запорозьку корпорацію побратимів під загальною назвою – товариство, яке вважало обраного з-поміж себе найдостойнішого товариша – батьком, до якого так офіційно і зверталися. Тотемне походження культу Велеса і віддзеркалена у цьому культі первинна ідея територіальної спорідненості, дивним чином перегукується з територіально-клановою спорідненістю запорожців, яка об'єднувала всі матеріальні об'єкти на території проживання даного колективу людей [26, с. 134-135].

Слід зазначити, що національна традиція врядування на теренах Запорозьких Вольностей розвивалася виключно на основі природного відбору всього найкращого і дивним чином перегукувалася з сучасною соціально орієнтованою культурою управління, що частково обмежує ринкові відносини та включає в механізми регулювання так званий “соціальний фактор”. Добре відомо, що інколи цей самий механізм регулювання у вигляді козацького товариства досить бурхливо реагував на різні суспільні подразники і попри увесь зовнішній драматизм з бійками та шарпаниною, боротьба за владу на Січі носила не прямий, а завуальований характер. Владу уособлювала громада, що була здавна поділена на курені, які і висували зі свого середовища кандидатів на керівні посади, а ті, згідно звичаю, мали двічі відмовитися від такої честі під час процедури обрання.

Історична традиція міцно сформувала в нашій свідомості жагу до влади і непримиренну боротьбу за неї козацької старшини. Цілий період козацької доби під назвою “Руїна” знаменує собою цю боротьбу. Дійсно, заради задоволення власних владних амбіцій окремі представники старшини уміло використовували та активно експлуатували саму ідею і практику усталених традицій врядування. Претенденти на булаву добре знали, що владу легше здобути ніж потім утримати. Влада потребувала не тільки сили зброї, а і сили авторитету, який можна було заробити послідовно відстоюючи позиції власного народу і його правлячої верхівки, які концентрувалися в усталеному способі життя.

Але отримавши владу, практично всі гетьмани, рано чи пізно, усвідомлювали необхідність концентрації максимальної повноти влади у власних руках і всупереч існуючій традиції врядування прагнули застосовувати авторитарні методи управління. Ці трансформації козацької свідомості відбувалися не завдяки жадібності до влади і бажанням у будь-який спосіб утримати її в своїх руках. Таке пояснення видається занадто спрощеним та звульгаризованим, оскільки більшість з козацьких очільників якщо і розжилися

якимись матеріальними та земельними статками то зовсім не на довго бо швидко втрачали владу, багатства, здоров'я і навіть життя. Такі трансформації пояснювалися швидше усвідомленням неможливості ефективного виконання функцій керівника держави, влада якого має не божественне походження і не освячена династичною традицією аристократичного походження. Українське ментальне народовладдя у вигляді традиції врядування виглядало нонсенсом в тогочасному монархічному світі. Лише ставши в один рівень з оточуючими Гетьманат країнами можливо було на рівних вести з ними міжнародний діалог і зміцнювати державу. Уявлення тогочасного оточуючого світу не виходили за рамки сприйняття володаря інакше, як помазаника божого або спадкового вельможі. Наша козацька аристократія виглядала значно демократичніше і простіше своїх зарубіжних колег, хоча за рівнем освіченості і загальної культури нічим їм не поступалася. Тому монархічні нахили очільників Козацької держави пояснюються переважно бажанням пошуку адекватного сприйняття їх як таких їхніми зарубіжними колегами.

Відмовляючись від демократичної складової реалізації своїх владних повноважень вони неминуче вступали в антагоністичні стосунки з тим суспільством, яке керуючись національною традицією, свого часу, через відповідну процедуру виборів, делегувало їм право здійснювати управлінські функції. При таких обставинах гідно розпорядитися отриманою владою на користь власного народу було не можливо. Змущена переорієнтація на силу зброї і неможливість спиратися на силу колективної волі вимагала зміцнення власної вертикалі влади, в діях якої переважали елементи одноосібного правління, а не традиційного врядування.

Такі трансформації в практиці реалізації владних повноважень отриманих в цілком легітимний спосіб через реалізацію традиційної процедури відкритих виборів на Загальновійськовій чи, як мінімум, на Старшинській раді, в очах козацької старшини та козацтва виглядали як грубе порушення традицій врядування. Це врешті-решт призводило до загострення взаємостосунків між гетьманом і старшиною, яка прагнула у будь-який спосіб не допустити подальшої узурпації влади скинувши з уряду гетьмана-зрадника.

Досить гостро це протистояння між гетьманом і старшиною проявилось на фоні національної революції та визвольної війни українського народу 1648 – 1657 рр. Можливі сподівання Б. Хмельницького до залучення на свій бік старої шляхти виявилось марним перш за все через те, що вона давно переорієнтувалася і прийняла польську парадигму влади в якій національній традиції врядування не було місця. Магнатсько-монархічна форма правління якнайкраще сприяла розвитку соціального, національного та релігійного гніту не стільки з боку держави в особі короля, стільки з боку крупних магнатів-латифундистів з нічим не обмеженою владою. Так званий процес “ополячення”, що охопив більшість руської шляхти, включав в себе не тільки відмову від предківської мови, віри і побутових традицій, а й відмову від усталених традицій врядування.

Народну революцію підтримала лише незначна частина збіднілої шляхти, для якої усталені традиції у вигляді “старовинних прав і вольностей” мали реальну користь і надавали справедливую перспективу. Разом з іншими верствами руського населення ці “права і вольності” в основі яких лежали національні традиції врядування і стали об'єктом їх спільної повсякденної боротьби та прагнень.

Для “ополяченої” руської шляхти ідея створення Руського князівства була неприйнятною, оскільки передбачала докорінну зміну принципів формування владних структур і реалізації владних повноважень. Проголошення, вже в кінці 1649 р. Б. Хмельницьким новоутвореної козацької держави як спадкоємиці Київської Русі, остаточно відвернуло цю шляхту від ідеї створення такої держави де основні питання вирішувалися радою – вічем, а неугодного громаді князя могли прогнати.

Народжена революцією нова національна еліта – козацька старшина виступала активним поборником встановлення традиційної системи врядування. За основу було взято здавна існуючу на території Запорозьких Вольностей систему врядування в основі якої було закладено принципи рівності, справедливості і виборності. Існуюча на таких принципах система врядування була близька і зрозуміла широким верствам населення українських земель, а тому була дуже швидко прийнята і впроваджена. “Протягом червня – листопада 1648 р. у центральному, південному і східному регіонах України в основному завершується процес формування державних інституцій, а в західному вони переживали інтенсивне становлення. Політична влада повністю переходить до рук козацької старшини, почали функціонувати центральні й місцеві органи влади, відбулася заміна старого адміністративно-територіального устрою новим, запроваджуються козацькі суд і судочинство, формується національна армія, намітилися серйозні зміни в соціальній структурі суспільства”. [16, с. 10] Важливо підкреслити, що за часів Козацької держави працювала пряма військова демократія. У регіонах тогочасної України – містах і селах правили виборні урядовці – адміністративні і судові. Посади на всіх щаблях державної влади та самоврядування були виборними, всі урядовці й чиновники завжди мали відповідати перед своїми виборцями [4, с. 7].

Запроваджений полково-сотенний устрій Козацької держави якнайкраще відповідав умовам перманентної війни, а от демократична традиція прийняття рішень на спільних радах, які часто на Січі закінчувалися звичайними бійками, явно дисонувала з необхідністю прийняття оперативних рішень в умовах мінливої оперативної воєнної обстановки. Публічність і прозорість прийняття рішень, які передбачала традиція врядування, явно шкодили вирішенню складних військово-оперативних завдань, що стояли перед гетьманом. Окремі рішення тактичного характеру вимагали не тільки оперативного прийняття, а й забезпечення максимальної секретності. Не меншою мірою це стосувалося і вирішення стратегічних питань, до яких перш за все відносилися питання зовнішньополітичної діяльності. Активна дипломатична робота різновекторного спрямування не могла бути предметом широкого обговорення і вимагала серйозної аналітичної підготовки і персональної відповідальності.

Тому, врядування не могло повною мірою застосовуватися у верхніх ешелонах влади і поступово витіснялося на місцевий рівень окремих полків і сотень де переважно вирішувалися суто цивільні питання. На початку 1650-х рр. сотник Пилип Уманець писав до севського воеводи: “А тепер у нас за ласкою Божою... тут у всім краю Сіверському ні воеводи, ні старости, ні писаря немає... А пан полковник тепер у нас за воеводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю.” [6, с. 134] Місцева влада на чолі з полковниками, що об’єднували в своїх руках військову і цивільну владу, з одного боку, мали належним чином організувати цивільне життя громади на довіреній їй території полку, а з іншого, очолювати крупний військовий підрозділ. Поєднувати в одній особі такі різні функції було не просто, а тому далеко не всі

полковники успішно з цим справлялися. Маємо непоодинокі приклади ротацій та звільнень серед цієї категорії службовців [24, с. 234-235].

Крім того, тоді в світі не існувало інших, крім монархічної моделі управління і Б. Хмельницький вимушено але свідомо надавав перевагу промонархічним методам управління. Його прагнення максимально зосередити владу в своїх руках диктувалося ще й побоюваннями непередбачуваної черні. Він добре знав її мінливу вдачу і схильність до часткої зміни ватажків. Її міг приборкати тільки незаперечний авторитет лідера і поки він у нього був він поспішав ним скористатися але не для задоволення своїх власних амбіцій, а заради зміцнення державності. Відомий громадсько-політичний діяч і історик початку ХХ ст. В. Липинський дещо пафосно зображував процес концентрації влади в руках гетьмана: – “Під впливом не менш страшної внутрішньої небезпеки, що грозить йому з боку власної анархічної “черні” – українське лицарство прийняло обмеження своїх “прав і вольностей” і хоч із опозицією та з жертвами передало верховну владу в руки Великого, Ясновельможного Гетьмана.” [7, с. 129] Насправді цей процес проходив досить болісно, бо далеко не всі з оточення гетьмана розуміли його задуми і схвалювали його дії та рішення, які він все частіше здійснював самотужки та приймав одноосібно.

У відстоюванні демократичних традицій врядування проти Хмельницького діяла, часто шкодячи його задумам щодо консолідації сил заради вищої мети – державності, досить потужна опозиція. Тут демократичні традиції врядування вступають в явне протиріччя з державотворчими прагненнями гетьмана. Так, один з козацьких полковників М. Кривоніс відкрито виступив проти гетьмана поставивши під сумнів легітимність його влади ще у липні 1648 р. заявивши, що той не був “нашим присяглим гетьманом, так і я ним можу бути як і ти.” [18, с. 469] Його опонент мав на увазі той факт, що посада Б. Хмельницького не затверджувалася на Загальній Військовій Раді, як того вимагала усталена традиція врядування. М. Кривоніс був прихильником традиції врядування та противником посилення влади гетьмана і очолював опозицію. За непослух М. Кривоноса та найближчих його соратників було покарано, а невдовзі після цього Б. Хмельницький заявив посланцям від польського короля на чолі з А. Киселем: – “...не така у нас тепер справа, як було здавна у Війську Запорозькому, бо я з черню не раджуся і з нею не спілкуюся.” [18, с. 469] Боротьба з опозицією тривала і надалі. Жертвами цієї боротьби стало чимало послідовників М. Кривоноса, хоча нам відомі імена небагатьох. Так, тільки у 1652 році за непослух гетьманові було страчено полковників: паволоцького, блочерківського, миргородського Лук'яна Мозирю, шляхтича Адама Хмелецького, козаків Матвія Гладкого та інших [7, с. 129].

В ході жорстокої непримиренної війни та боротьби з опозицією Б. Хмельницький поступово відмовляється від проведення загальних рад і все більше схиляється до прийняття одноосібних управлінських рішень, благо його високий авторитет дозволяв йому це робити. Добре обізнаний зі станом речей в Україні, литовський канцлер Альбрехт Радзивіл писав у 1650 році, що Хмельницький “...має всіх русинів в такому послузі, що все готові зробити на один його рух.” [11, с. 70] Більше того, враховуючи малу ефективність від діяльності загальних рад, гетьман і вища старшина характеризують її як «шкідливу» і таку що викликає «замішання» серед козаків. В наступні роки Хмельницький все рідше скликає загальні ради і то тільки для того аби зміцнити гетьманську владу в умовах наростання пропольськи настроєної старшинської опозиції. Скликана у травні 1651 року загальна рада підтримала курс гетьмана

на продовження боротьби з Польщею, що дозволило йому усунути від влади своїх опонентів серед старшини. Надалі в умовах зміцнення позицій гетьманської влади, генеральна рада залишається лише як традиційний церемоніал, потрібний для легалізації важливих справ, а не як інструмент їх розгляду й вирішення. Гетьман скликає повну раду в тому випадку, коли вирішення справ уже визріли й не потрібні довгі міркування й наради [3, с. 31].

Зміцнення гетьманської влади дозволило Б. Хмельницькому, в останні роки свого правління, особливо не зважати навіть на Запорозжя, яке було вкрай незадоволене таким станом речей. Так, наприкінці 1656 – початку 1657 р. відбулося кілька старшинських рад без участі січовиків, на яких обговорювались питання зовнішньополітичної діяльності Української держави, а саме: відносини з Московією, Швецією, Трансильванією та Польщею [1, с. 205].

Ще більше зростало невдоволення запорожців інститутом старшинської ради при наступниках Б. Хмельницького, яка в своїй більшості нехтувала їхньою думкою і спиралася на підтримку старшинського оточення – тогочасної правлячої еліти. На старшинських радах, без участі запорожців отримали гетьманську булаву І. Виговський, Я. Сомко, П. Дорошенко та Д. Многогрішний. Така практика прямо суперечила запорозькій системі виборів, що ґрунтувалася на усталених традиціях врядування і призвела до політичного протистояння між традиційним республіканським демократичним устроєм Запорозжя і, фактично відновленою монархічною системою управління Гетьманщини [13, с. 60].

Таким чином, за досить короткий час свідомість очільників молодого Козацької держави на чолі з Б. Хмельницьким еволюціонує від республікансько-демократичних форм врядування до кланово-авторитарного управління. Такій еволюції активно сприяли процеси перетворення козацької старшини в крупних землевласників. Розпочаті ще за часів гетьманування Б. Хмельницького, ці процеси перетворення в провідній верстві в аналог польської шляхти, з якою ще недавно йшла запекла боротьба, вже після його смерті набули загрозливих для держави масштабів, бо стали чи не головною метою козацької старшини, почасти витіснивши всі інші завдання і обов'язки притаманні провідній верстві будь-якого суспільства. Наступний після смерті Б. Хмельницького історичний період під красномовною назвою “Руїна” характеризувався не тільки запеклою боротьбою за гетьманську булаву, а й за земельні рангові маєтності, що остаточно відвернуло від неї селянство, міщанство, а загалом і рядове козацтво.

Якщо за часів Б. Хмельницького, розумінню специфіку моменту, більшість старшин закривала очі на порушення традиційної парадигми врядування і вибачала гетьману певну узурпацію влади, то його наступникам прощати цього вже ніхто не хотів. А тому гетьманів Д. Многогрішного та І. Самойловича старшина знімала чужими руками Москви, звинувачуючи в узурпації влади і зловживаннях нею, а фактично за порушення ними усталеної традиції врядування. Ось які закиди лунали з уст старшини на адресу вже скинутого Д. Многогрішного в третьому пункті Конотопських статей підписаних при обранні гетьманом І. Самойловича 17 червня 1672 року: – “...чтоб от нынешнего новообраного гетмана никакой неволи и жесточи, как от изменника Демка (Многогрішного – авт.) было, не терпели, и чтоб он над ними, войсковою старшиною, никакой справедливости без совета всей старшины и безвинно не чинил...” А сам І. Самойлович за 15 років гетьманування сильно еволюціонував у своїх поглядах на гетьманську владу. Якщо в перші часи свого гетьманства у

внутрішній політиці він проводив лінію старшинської верстви, впроваджуючи в державі правління козацької старшини, то потім він став прихильником сильної авторитарної гетьманської влади. Як "...абсолютний владитель малоросійського панства" та "зверхній владца і господар вітчизни" і що "тільки найвищий неба і землі справца отмінного дочасного живота може гетьманську власть перемінити", він мав перший з козацьких очільників сформулював свій погляд на владу гетьмана як інститут монархічного типу [25, с. 585-586, 593]. "Самойлович був усунутий внаслідок порозуміння між українською козацькою старшиною, яка не терпіла його самовладства й обвинувачувала його в цьому, закидаючи йому, що він хоче бути необмеженим монархом на Україні і уїдливо нагадувала йому, що він попович з роду..." – писав О. Оглоблин [10, с. 141]. Звісно, що козацька старшина подарувати йому та його попередникові подібні погляди ніяк не могла, оскільки вбачала в цьому брутальне порушення усталеної традиції врядування, а відтак і безперспективність свого панівного становища.

Тривала боротьба за владу, а по-суті за форму правління між козацькою старшиною і гетьманом формально завершилася з прийняттям відомих "Пактів і Конституцій" 1710 року, перемогою старшини. В цьому документі було задекларовано рішення "навічно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала Генеральній старшині." Можливості гетьмана і його владні повноваження було значно обмежені статтями 6, 7 і 8 [15, с. 30 - 31]. Відповідно до цих положень гетьман не мав права розпоряджатися державним скарбом та землями, проводити власну кадрову політику, вести самостійну зовнішню політику. Йому також було заборонено створювати якусь власну адміністрацію, він не міг застосовувати покарання до винних. Разом із Радою генеральної старшини гетьман мав найвищу виконавчу владу (ст. 6 – авт.). У період між сесійними зборами Генеральної Ради гетьман виконував її повноваження. Для задоволення матеріальних потреб гетьманові виділялися певні рангові маєтності з чітко визначеними прибутками, проте лише на час його перебування на посаді. Одним словом, Гетьману заперечувалися самодержавні права, а відводилася роль, подібна до сучасної ролі президентів.

Дослідники цього вікопомного документу так і не дійшли згоди щодо визначення форми правління. Так, О. Оглоблин вважає, що "Конституція визначає незалежну державу Війська Запорозького й Народу Руського, як станова виборну гетьманську монархію парламентарного типу" [12, с. 112]. На думку О. Кресіна "Пакти й Конституції" 1710 року стали першим українським внутрішнім конституційним проектом, що встановили парламентсько-президентську республіку." [5, с. 201] Це зробити не легко, адже зовсім нерегульованими залишалися ключові питання про процедуру виборів самого гетьмана, про механізм обрання в полках генеральних радників для участі в засіданнях Генеральної Ради, про розподіл повноважень між Генеральною та Старшинською Радами тощо.

Але безсумнівною є той факт, що цей документ став вищою точкою політичного мислення українців у XVIII столітті. Він фактично проголошував в Україні незалежну республіку, а це був значний крок уперед порівняно із вищим висловом української політичної думки XVII століття – Гадяцьким трактатом 1658 року. Саме послідовність розвитку політичної думки і її автохтонність дозволили з'явитися на світ такій формі документа у вигляді договору із приводу організації державної влади в Україні, яка знайшла свій відбиток в

інших історичних документах людства – в Конституції США 1787 р.; французької Декларації прав людини й громадянина 1789 р. та Конституції Польщі 1791 р. За словами П. Надолішного, “...в документі від 5 квітня 1710 року відомому як Конституція Пилипа Орлика, національна традиція розбудови публічної влади й управління отримала політико-правове оформлення. Цей документ увібрав у себе найцінніші здобутки тогочасної європейської та вітчизняної гуманістичної думки. Принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу й судову був реалізований у Конституції мінімум за 10-15 років до того, як його теоретично обґрунтував у своїх працях Ш.-Л. де Монтеск’є” [8, с. 74].

По своїй суті це був не тільки видатний документ історії державного будівництва в Україні, а й показник рівня зрілості громадсько-політичних сил. “У цьому договорі українське суспільство чи не вперше виступає на політичну арену як самостійна організована сила, з якою гетьман повинен був повністю рахуватися. Цим документом був фактично закладений фундамент під майбутньою спорудою громадянського суспільства в Україні ” – зазначає сучасний дослідник В. Нікітін [9, с. 36].

Висновки. Досить сильно вкорінені в свідомості всього населення Козацької держави традиції врядування стали на заваді повній реалізації державотворчого потенціалу і прагнень окремих козацьких очільників. Надзвичайно важкі умови існування козацької держави у вигляді Війська Запорозького, не в останню чергу були обумовлені перманентною боротьбою усталеної традиції врядування і відносно молодій ідеї державності. Ця боротьба “традиції” і “ідеї” в свідомості тогочасної еліти – козацької старшини зовні виглядала як боротьба з владою. Парадокс цієї боротьби полягає в тому, що для реалізації «ідеї» в тогочасних умовах потрібна була максимально можлива повнота влади, на заваді чого стояла “традиція”. Складні геополітичні умови XVII сторіччя вимагали жорсткого централізованого правління, а не демократичного врядування. Тому, слабкість тогочасної України полягала в силі її демократичних традицій врядування.

Подальший розвиток політичної думки української еліти початку XVIII сторіччя полягав саме в тому, що Бендерською Конституцією було проголошено повернення до своїх стародавніх законів і вольностей, тобто до традиційної демократичної парадигми врядування, яка в даному документі стала, нехай і теоретичним, але офіційно задекларованим підґрунтям державотворення.

Джерела та література:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1875. – Т. 6. – С. 205.
2. *Апанович О.М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О.М. Апанович. – К., Либідь. 1993.– 287 с.
3. *Горобець Віктор.* Інституційна модель та політичний режим України-Гетьманщини // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Віктор Горобець. – К., 2000. – Вип.7. – С. 30 – 51.
4. *Кальниш Ю.Г.* Пряма демократія в Україні: історичні традиції та перспективи розвитку // Стратегічні пріоритети / Ю.Г. Кальниш. – 2008. – № 4. – С. 5-15.
5. *Кресін О.* “Пакти й конституції законів і вольностей Запорізького Війська...” 1710 р. // Український історичний журнал. № 2. 2005. – С. 192-203.
6. *Крип’якевич І. П.* Богдан Хмельницький // Вид. друге / І. П. Крип’якевич. – Львів, 1990. – 234 с.
7. *Липинський В’ячеслав.* Україна на переломі / В’ячеслав Липинський. – К., Дніпро. 1997. – 304 с.

8. *Надолішний Петро*. Вітчизняна традиція демократичного врядування як аспект національного державотворення: до 360 річниці конституції Пилипа Орлика // Вісник державної служби / Петро Надолішний. 2009. – № 4. – С. 69-78.

9. *Нікітін В.В.* Конституція Пилипа Орлика (1710 р.) як документ історії громадянського суспільства в Україні // Теорія і практика державного управління. – Х., Магістр. – 2005. – Вип. 2 (11). – С. 31-37.

10. *Оглоблин Олександр*. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. П/р. Любомира Винара / Олександр Оглоблин. – Нью-Йорк – Київ – Торонто. 1995. (с. 131-161) – 419 с.

11. *Оглоблин Олександр*. Думки про Хмельниччину / Олександр Оглоблин. – Нью-Йорк. «Український народний університет» 1957. – 88 с.

12. *Оглоблин О.* Бендерська Конституція 1710 р. // Оглоблин Олександр. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Упоряд. І. Гирич, А. Атаманенко. - 2-е вид., допов. - Нью-Йорк - Київ - Львів - Париж - Торонто, 2001. – 236 с.

13. *Селівоненко Анатолій*. Політика Гетьманщини стосовно Запорозької Січі (1658–1667 рр.) // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 60 – 65.

14. *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Запорозького Коша / А.О. Скальковський. – Дн-ськ., 1994. – 678 с.

15. *Слюсаренко А.Г., Томенко М.В.* Історія Української Конституції. – К., Знання. 1993. – 190 с.

16. *Смолій Валерій*. Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво / Валерій Смолій. – К., «Генеза». 1998. – С. 8 – 45.

17. Статuti Великого Князiвства Литовського у 3-х томах. – Одеса. «Юридична лiтература». 2002. – Т. I. – 297 с.

18. *Степанков В.* Формування української державницької ідеї 1648-1649 років // *Mapra mundi*, 1996. – С. 464 – 478.

19. *Струкевич О.К.* Про остаточне знищення гетьманства на Україні та заснування другої Малоросійської колегії // Український історичний журнал. 1993. № 7-8. – С. 85 – 101.

20. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / Вимоги Запорозького Війська передані Яну Казимиру 7 (17) серпня 1649 року з табору під Зборовим. – К., в. д. Альтернативи. 1998. – 381.

21. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / Інструкція Богдана Хмельницького послам Запорозького Війська на Варшавський сейм. Листопад 1649 року. Чигирин. – К., в. д. Альтернативи. 1998. – 382 с.

22. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / Наказ Богдана Хмельницького послам від Запорозького Війська до Владислава IV від 2 (12) червня 1648 року з під Білої Церкви. – К., в. д. Альтернативи. 1998. – 382 с.

23. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / Наказ Богдана Хмельницького послам від Запорозького Війська до короля Яна Казимира від 10 (20) березня 1650 року в Києві. – К., в. д. Альтернативи. 1998. – 381.

24. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657. – К., в. д. Альтернативи. 1998. – 382 с.

25. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687). – К.-Л. НТШ. 2004. – 1086 с.

26. *Шостак Віктор*. Етико-світоглядні традиції найдавнішої духовної культури на території України / Віктор Шостак. – Луцьк., Вежа. 1999. – 189 с.

Олександр Олійник (Запоріжжя, Україна). Врядування в процесах державотворення козацької доби.

В статті висвітлено проблему взаємодії усталених традицій національного врядування з державотворчими прагненнями окремих представників козацької старшини та здійснено спробу з'ясувати наскільки боротьба за збереження національних традицій врядування сприяла процесам розбудови державності.

Ключові слова: традиції врядування, гетьман, шляхта, громада, суспільство, козацтво, старшина, влада, еліта, державність, система управління, державотворення.

Александр Олейник (*Запорожье, Украина*). **Управления в процессах государственного строительства эпохи казачества.**

В статье освещены проблемы взаимодействия устоявшихся традиций национального управления с государствообразующими стремлениями отдельных представителей казацкой старшины и предпринята попытка выяснить, насколько борьба за сохранение национальных традиций управления способствовала процессам развития государственности.

Ключевые слова: традиции управления, гетман, шляхта, община, общество, казачество, старшина, власть, элита, государственность, система управления, государственное строительство.

Alexsandr Oleiynyk (*Zaporozhia, Ukraine*). **Governance process of state Cossack time.**

The article highlights the problem of interaction established traditions of national governance with state aspirations of individual members of Cossack and attempt to find out how the struggle for preserving national traditions of governance promoted processes of statehood.

Key words: traditions of governance, Hetman, nobility, community, society, the Cossacks, officer, authority, the elite, state, governance, nation-building.